

УДК 341.1

DOI:10.32366/2523-4269-2018-64-3-19-24

Зозуля Євген Вікторович,

доктор юридичних наук, доцент

(Донецький юридичний інститут МВС України,
м. Кривий Ріг)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8114-1133>

Іванов Іван Володимирович,

кандидат юридичних наук, доцент

(Донецький юридичний інститут МВС України,
м. Кривий Ріг)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6406-8002>

РИМСЬКЕ ПРАВО ЯК ІДЕОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА ЗАХІДНОЇ ТРАДИЦІЇ ПРАВА

У статті висвітлюються питання впливу римського права як теоретичної, методологічної й аксіологічної основи формування західної традиції права. Акцентовано положення, що для визначення природи та змісту категорії «західна традиція права», форм її прояву та співвідношення з іншими правовими явищами важливе значення має характеристика найбільш суттєвих ознак римського права. Проаналізовано зміст та значення таких суттєвих ознак римського права, як його правотворчий характер; формування численного прошарку практикуючих юристів; постійний процес створення спеціальних підручників з права та трактатів монографічного характеру, які теж, певною мірою, можна вважати підручниками з права; формування юридичних шкіл та системи юридичної освіти. Висвітлено розмаїття форм науково-практичної діяльності римських юристів, у тому числі професорів юридичних навчальних закладів, заслугою яких стало перетворення прикладного за своїм характером юридичного знання в науку. Зазначено важливість для розвитку правової системи України творчого сприйняття юридичних норм, юридичної техніки і правового досвіду, накопиченого в межах західної традиції права.

Ключові слова: право; римське право; західна традиція права; правова система; юриспруденція; юридичні школи; юридична освіта.

Постановка проблеми. Римське право – перша в історії людства юридична наука з абстрактними нормами світського права. Визначаючи його значення для розвитку західної традиції права, необхідно зауважити, що понятійно-категоріальний апарат, інститути права Римської держави стали необхідною базою, моделлю, що визначила досить стрімкий і плідний розвиток правової системи європейських країн в цілому.

Проте актуальність дослідження римського права не обмежується тільки прикладним значенням регламентації ринкових відносин. Сучасна теорія права досліджує принципи і механізми римського права з метою виявлення і узагальнення закономірностей еволюції правових систем, що дозволяє прогнозувати функціонування інститутів римського права, їх рецепцію у правову систему України.

В умовах розбудови незалежної української держави, формування та розвитку національної правової системи значно зростає науковий інтерес до римського права. Це зумов-

лено формуванням нової системи соціально-економічних відносин, впровадженням та розвитком ринкових відносин в економіку України. Такі зрушення викликають необхідність створення нових інститутів та формування відповідної нормативно-правової бази. У свою чергу, ринкові відносини безпосередньо пов'язані з римським правом, у якому центральне місце займає вчення про право власності. Тому зрозумілий інтерес вітчизняної правової науки до спадщини римських юристів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концептуальні засади ціннісної характеристики західної традиції права, її взаємозв'язок із національним правом розглядалися в працях вітчизняних та зарубіжних дослідників Е. Аннерса, Г. Дж. Бермана, С. І. Максимова, Ю. М. Оборотова, І. М. Панкевича, О. З. Панкевича, С. П. Рабіновича, І. М. Ситара, С. С. Сливки, О. Д. Тихомирова, Ю. О. Тихомирова та інших.

У той же час розвиток правової системи України передбачає подальші наукові пошуки через творче сприйняття значної частини юридичних норм, юридичної техніки і правового досвіду, накопиченого в західній традиції права. Отже, важливе значення для набуття українською національною правовою системою ознак європейської правової традиції має подальша наукова розробка проблем впливу римського права на змістовне наповнення західної традиції права, форми її прояву, співвідношення з іншими правовими явищами. Усе це зумовлює потребу подальшого осмислення впливу римського права на формування західної традиції права, що і становить **мету даної статті**.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи безпосереднє висвітлення проблеми, зазначимо, що дефініція поняття «право» дозволяє говорити про складність та багатоаспектність цього соціального явища. У той же час, незважаючи на те, що для науки, у тому числі і юридичної, характерні методологічний і світоглядний плюралізм щодо визначення поняття «право», можна говорити про його основоположні ознаки, які не заперечують, а доповнюють одна одну. На наш погляд, аналізуючи соціологічний, психологічний та нормативний підходи до визначення поняття «право», можна стверджувати, що як самостійний соціальний інституційний регулятор, воно завжди синтезує в собі певну систему відносин, регулюючих їх норм, а також систему ідей та уявлень про ці відносини в суспільній свідомості.

Правова наука як структурована система наукових знань є засадничою опорою західної традиції права. Конкретизуючи головні риси цієї правової традиції, необхідно вказати, що західна традиція права – це ті правові цінності, категорії та інститути, які іманентно властиві західноєвропейській локальній цивілізації, ґрунтуються на світогляді, культурі та ментальності Західного світу, що веде родовід від Грецької та Римської Античності [1, с. 261].

Розглядаючи питання виникнення та становлення західної правової традиції, необхідно погодитися з визначенням Г. Дж. Бермана про те, що кінцевими індикаторами диференціації права від інших соціальних норм є формування стану професійних юристів-практиків (суддів, адвокатів та ін.) – носіїв юридичного мислення, професійних правознавців і регулярної юридичної освіти (університети, школи-гільдії), відповідальних за відтворення юридичного мислення, а також масиву юридичних текстів, норм і процедур – об'єктованих форм юридичного мислення [2, с. 93–95, 122].

Як відомо, перша в історії людства правова система, яка лягла в основу європейської континентальної правової культури, сформувалася у Стародавньому Римі. Тож для визначення природи та змісту категорії «західна традиція права», форм її прояву та співвідношення з іншими правовими явищами важливе значення має характеристика найбільш суттєвих ознак римського права. Це зумовлено тим, що саме римське право виробило основоположні принципи та ідеї, які лягли в основу всієї правосвідомості даної традиції.

Безумовно, першоосновою римського права стали «Закони XII таблиць», першої збірки писаних законів, змістом яких було дати знання законів усьому народу. З огляду на це, можна стверджувати, що «Закони XII таблиць» мали значення підручника права, і з їх появою в Стародавньому Римі почався розвиток, нехай поки елементарної, юридичної

освіти. Підтвердженням цього є той історичний факт, що поширений у численних списках текст «Законів» вивчався напам'ять у римських школах. За переказами, він був навіть вибитий на мідних дошках і виставлений для загального огляду на площі.

Можна стверджувати, що однією з головних особливостей римської юриспруденції є те, що після видання «Законів XII таблиць» вона стала по суті силою, яка творить нове право.

Ніде більше у світі юриспруденція не грала такої значущої ролі у правотворчості, як у Стародавньому Римі. Якщо, наприклад, у Німеччині, Франції, Росії право створювалося, переважно, у вигляді законодавчої діяльності, якщо в Англії основну роль у правотворчості відігравала діяльність судів – судові рішення становили матерію права, то у Стародавньому Римі протягом цілої епохи, починаючи від «Законів XII таблиць» і аж до III ст., право творила юриспруденція, а справжніми творцями правової матерії були юристи-тлумачі та консультанти.

У подальшому розвиток суспільних відносин і, зокрема, зростання торгівлі супроводжувалися збільшенням кількості юридичних угод. Тож юридичної допомоги потребувало все більше людей. Отже, з середини III ст. до н.е. в Римі поширилася практика публічних юридичних консультацій, тобто викладання права, та з'являється досить численний клас юристів. Підтвердженням цього твердження є те, що, наприклад, у «Дигестах» (найбільш відомому і великому збірнику фрагментів творів римських юристів I–III ст.) перераховуються імена римських юристів, що діяли в означений час. На основі цього факту ми бачимо, що юриспруденцією у Стародавньому Римі займалися цілими родинами.

Безумовно, «золотим століттям» римської правової науки прийнято вважати період з I ст. до н.е. по III ст., адже до цього часу за попередні століття були накопичені величезні пласти нормативного матеріалу, що, у свою чергу, призвело до активізації як дослідницької, так і викладацької діяльності в правовій сфері.

З цією метою стали створюватися спеціальні підручники з права, так звані «інституції» (*institutiones*, настанови). Найбільш відомим серед них є перший навчальний посібник з римського приватного права у вигляді його детального, але в той же час елементарного аналізу, складений вчителем права і юристом-теоретиком Гаєм у 143 р. Цей підручник увійшов в історію під назвою «Інституцій Гая».

Крім того, з'являються численні трактати монографічного характеру, які теж, певною мірою, можна вважати підручниками по праву. До них можна віднести «Фрагменти» римського юриста, прихильника природного права Ульпіана (III ст.), «П'ять книг сентенцій до сина» одного з найвідоміших давньоримських правознавців Юлія Павла (III ст.) і багато інших. Однак, на жаль, більшість із них до наших часів не дійшла, і про їх існування відомо лише за відгуками або цитатами їхніх сучасників.

Разом із тим повсякденна практика привела до затребуваності різного роду коментарів діючих нормативно-правових актів. Серед них можна відзначити праці з тлумачення поточного законодавства, у тому числі і преторського права – *commentariis*, розгорнуті коментарі творів юристів минулих епох – *digesta*, збірники вироблених за багатолітню практику римського права юридичних сентенцій, правил і приказок – *regulae* (*regulae*). Різновидам науково-практичної діяльності юристів, яка полягала в тому, що вони залишали авторизовані зауваження на полях робіт інших авторів і текстах законів, була нота (*notae*, знак, мітка, примітка).

Наступним кроком у розвитку юриспруденції та юридичної освіти у Стародавньому Римі стало формування у I–III ст. правових шкіл. Перша з них пов'язана з ім'ям римського юриста Лабейона. Її значущими рисами, за свідченням іншого римського юриста II ст. н.е. Помпонія, були опора на «розум і вченість», сміливість у формулюванні нових ідей і норм. Суперником школи Лабейона виступала школа, заснована його сучасником, римським юристом Атеєм Капітоном, який виступав проти нововведень у праві, намагаючись у всьому слідувати попередникам. Згодом ці школи стали називатися по-іншому: школа Лабейона

отримала назву прокулянської – від імені його найближчого учня Прокула. Школа Капітона була названа сабіянською – від імені учня Капітона – Сабіна.

Важливою складовою становлення та розвитку юриспруденції Стародавнього Риму стало формування системи юридичної освіти. Її поява була зумовлена тим, що активна правотворча діяльність імператорів і зростаюча потреба у кваліфікованих чиновниках державного апарату вимагали розвитку системи юридичної освіти, становлення якої завершилося до V ст. У цей час посада, як правило, була наслідком високої юридичної кваліфікації. У даній сфері сформувалися загальнознані центри – Константинопольська, Олександрійська і Бейрутська правові школи.

Слід також наголосити, що з появою юридичних шкіл у ролі авторитетних носіїв юриспруденції висуваються професори цих шкіл, які залучаються імператорами і сановниками у ролі радників і помічників при складанні як окремих законів, так і їх зібрання. Як приклад, професора-викладачі юридичних шкіл брали активну участь у роботі із систематизації римського права за правління імператора Юстиніана.

Отже, можна стверджувати, що історія систематизації римського права за імператора Юстиніана свідчить, що юриспруденція все більш переходить до сфери діяльності професорів юридичних навчальних закладів. Саме вони почали визначати характер юриспруденції та тенденції її розвитку. Серед них однією з основних була тенденція до перетворення прикладного за своїм характером юридичного знання в науку.

Крім того, необхідно відзначити, що практичний тип римського менталітету закономірно відбивався і на характері юридичної освіти. «Римські юрисконсульти не обговорювали зі своїми учнями такі базові поняття, як правосуддя, право, правознавство, хоча грекам ці проблеми здавалися надзвичайно важливими. Студента відразу занурювали в практику, де перед ним раз заразом поставало все те ж питання: «Що слід зробити, виходячи з представлених фактів?» [2, с. 138]. При цьому необхідно зазначити, що методика навчання у школах-гільдіях середньовічної Англії була практично ідентична до римської.

До того ж римському праву властиві два протилежні принципи, які пронизували процес розробки права претором і юристами. По-перше, консерватизм. Він мав своє вираження в тому, що юристи доводили, що будь-які отримані ними висновки відповідають поглядам їхніх попередників. Вони відносилися з великою повагою до старого права, підкреслюючи недопустимість будь-яких новел, незмінність існуючого соціального устрою і, головне, непорушність права. Достатньо поширеними були випадки, коли римські юристи спеціально вдавалися до тлумачення існуючих норм з певними застереженнями, щоб не показувати мінливої природи права.

По-друге, прогресивність. Справа в тому, що якщо прогресуючі виробничі стосунки не знаходили відповідного тлумачення в колишніх нормах, інтереси панівного класу не захищалися існуючими правилами, якщо виявлялися прогалини в праві, то юрист не боявся сформулювати нові правові новели. При цьому це здійснювалося не шляхом скасування старого закону або звичаю: на таке римські магістрати та юристи не мали повноважень. Крім того, такий злам мав би своїм наслідком шкідливу для панівного класу думку про мінливість права. Тож римські юристи шукали обхідних шляхів, а саме: поряд зі старим правом і без скасування останнього вироблялися нові норми шляхом доповнень колишнього едикту, що вносилися претором або шляхом формулювання юристами нових, більш ефективних правових поглядів.

Так, наприклад, поряд із цивільною власністю була створена так звана «преторська» або «бонітарна» (лат. *in bonis habere* – мати у складі майна) власність (що не носила назви власності, але яка надавала уповноваженій особі всі права власника), поряд із цивільним спадковим правом була створена преторська система спадкування (що знов-таки навіть не носила назви «спадкування») і т. п.

Отже, необхідно повністю підтримати твердження О. Шпенглера, що «римляни не були ні систематиками, ні істориками, ні теоретиками, а виключно блискучими практиками. Їхня юриспруденція – це дослідна наука одиничних випадків, натхненна техніка, а зовсім не якась абстрактна побудова» [3, с. 62].

Таким чином, визначаючи найбільш характерні риси правової системи Стародавнього Риму в контексті формування західної традиції права, необхідно зауважити, що детально розроблене римське право було засноване на практичному мисленні, а римські юристи вважали своїм основним завданням забезпечити послідовне і впорядковане вирішення конкретних справ. Крім того, у результаті тривалої еволюції юридичної професії в Римі роботи авторитетних юристів стають підставою для винесення судових ухвал і спочатку неофіційно, у межах професійного співтовариства, а потім і офіційно, публічною владою визнаються одним із джерел права.

Історико-правові дослідження підтверджують положення про те, що офіційне визнання публічною владою доктринальних юридичних текстів найбільш авторитетних юристів знаменує собою завершальний етап формування правової доктрини як джерела права. Отже, те, що правознавці-теоретики іменують «юриспруденцією», а вчені континентальної традиції – «правовою доктриною», вперше формується у Стародавньому Римі та пов'язується романістами з двома функціями римських юристів – *respondere* (дача юридичних відповідей на питання громадян) та *interpretare* (тлумачення законів). Авторитет праць провідних правознавців того часу пов'язується вченими з потребами систематизації (типизації) процесуальної системи [4, с. 200–201].

Тож спочатку певні юристи стають беззастережними авторитетами у професійному співтоваристві, володіють *auctoritas iurisprudentium* (авторитетом юристів), і саме тому судді зобов'язані прислухатися до думки таких юристів, тобто їхні тексти починають використовувати як *de facto* джерел у юрисдикційній практиці. Надалі, через значний проміжок часу, публічна державна влада офіційно «канонізує», визнає статус джерела права за авторитетними працями загальноновизнаних метрів правової доктрини: так було і в Римі класичного періоду, і на європейському континенті, і в середньовічній Англії.

Отже, саме з моменту формування професійної юриспруденції в Давньому Римі виникає феномен першої віддиференційованої правової системи – римського права, юриспруденція як професія та професійне юридичне мислення як основоположні чинники формування західної правової традиції.

Висновки. Таким чином, одним із головних досягнень римської юриспруденції є детальна розробка практичної сторони права, і в цьому відношенні вона надала блискучі зразки юридичного аналізу, виявила розуміння практичних потреб цивільного обороту. Основний зміст численних праць римських юристів полягає в майстерному вирішенні різних випадків життя, і саме в цьому повною мірою виявляються означені вище достоїнства римських юристів. Головна, дійсна сфера римського юриста полягала в аналізі правових норм і у визначенні юридичної природи конкретних правовідносин.

Для розвитку правової системи України важливе значення має творче сприйняття юридичних норм, юридичної техніки і правового досвіду, накопиченого в межах західної традиції права. Звернення української правової системи до західної традиції права сприяє взаємопроникненню нових правових ідей, дає можливість динамічного розвитку процесів правотворення з метою побудови правової держави і громадянського суспільства.

Підводячи підсумок, зазначимо, що в межах даної статті нами, звичайно, не охоплена вся проблематика дослідження впливу римського права на формування та розвиток західної традиції права (зокрема, подальшого дослідження потребують принципи і механізми римського права з метою виявлення і узагальнення закономірностей розвитку правових систем, що дозволяє прогнозувати функціонування тих інститутів римського права, які реципіювали в правову систему України). Усі ці питання можуть бути предметом подальших наукових пошуків, у тому числі з використанням наведеного дослідження.

Список використаних джерел

1. Харитонов Є. О., Калетнік І. Г. Деякі питання типології правової системи та цивільного права України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 21. С. 257–263. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2003_21_51.
2. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / пер. с англ. 2-е изд. М.: Изд-во МГУ: Издательская группа ИНФРА-М-НОРМА, 1998. 624 с.

3. Шпенглер О. Закат Европы. В 2 т. Т. 2: Всемирно-исторические перспективы. М.: Мысль, 1998. 606 с.
4. Аннерс Э. История европейского права (пер. со швед.) / Ин-т Европы. М.: Наука, 1994. 397 с.

Зозуля Евгений Викторович,
доктор юридических наук, доцент
(Донецкий юридический институт МВД Украины, г. Кривой Рог)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8114-1133>

Иванов Иван Владимирович,
кандидат юридических наук, доцент
(Донецкий юридический институт МВД Украины, г. Кривой Рог)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6406-8002>

РИМСКОЕ ПРАВО КАК ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ ПАРАДИГМА ЗАПАДНОЙ ТРАДИЦИИ ПРАВА

В статье освещаются вопросы влияния римского права как теоретической, методологической и аксиологической основы формирования западной традиции права. Акцентировано положение, что для определения природы и содержания категории «западная традиция права», форм ее проявления и соотношения с другими правовыми явлениями большое значение имеет характеристика наиболее существенных признаков римского права. Проанализировано содержание и значение существенных признаков римского права. Указано на важность для развития правовой системы Украины творческого восприятия юридических норм, юридической техники и правового опыта, накопленного в рамках западной традиции права.

Ключевые слова: право; римское право; западная традиция права; правовая система; юриспруденция; юридические школы; юридическое образование.

Zozulya Evgeniy Viktorovich,
Doctor of Law, Associate Professor
(Donetsk Law Institute, MIA of Ukraine, Kryvyi Rih)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8114-1133>

Ivanov Ivan Vladimirovich,
PhD in Law, Associate Professor
(Donetsk Law Institute, MIA of Ukraine, Kryvyi Rih)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6406-8002>

ROMAN LAW AS THE IDEOLOGICAL PARADIGM OF WESTERN TRADITIONS OF LAW

In the article it is illustrated the issues of the influence of Roman law as a theoretical, methodological and axiological basis for the formation of the Western tradition of law. The article emphasizes that in order to determine the nature and content of the category «the western tradition of law», the forms of its manifestation and the correlation with other legal phenomena, it is important to characterize the most significant features of Roman law.

It is analysed the content and significance of such significant features of Roman law as its law-making character; formation of a large number of practicing lawyers; a constant process of creating special textbooks on law and treaties of a monographic nature, which, to a certain extent, can be considered legal textbooks; formation of law schools and legal education system. It is emphasized that the key factor of Roman law was the «Laws of the XII tables», as the first set of written laws, the purpose of which was to give knowledge of laws to all the people. Considered this, it can be argued that the «Laws of the XII tables» had the value of a law textbook, and with their appearance in ancient Rome, the development of an elementary, even legal education, has begun.

It is emphasized the thesis that the formation of the system of legal education has become an important component of the formation and development of the jurisprudence of Ancient Rome. Characteristics of the distinctive features of the main legal schools of Ancient Rome are given. It is illustrated the variety of scientific forms and practical activity of Roman lawyers, including professors of legal educational institutions, whose merit was the transformation of applicative knowledge into science.

It is pointed out the importance for the development of Ukraine's legal system the creative perception of legal norms, legal techniques and legal experience accumulated within the framework of the Western tradition of law.

Key words: law; Roman law; Western tradition of law; legal system; jurisprudence; law school; legal education.

Надійшла до редколегії 04.06.2018